Primož Krašovec

Φτώχεια και ανισότητα στη Σλοβενία, 2005-2011. Από το «επιτυχημένο παράδειγμα» μετάβασης, στη μακροχρόνια ύφεση

Η φτώχεια ως τυφλό σημείο του μαρξισμού και ο μαρξισμός ως τυφλό σημείο της μελέτης της φτώχειας (εισαγωγή)

Όταν κάποτε του ζητήθηκε να αποτιμήσει την αξία των διάφορων θεωριών περί φτώχειας, ένας από τους πιο σημαντικούς μελετητές του φαινομένου της φτώχειας, ο διακεκριμένος Σλοβένος κοινωνιολόγος Σρέτσο Ντράγκος (Srečo Dragoš), απάντησε ότι είναι στην πλειονότητά τους εντελώς ανάξιες λόγου (Dragoš, 2013). Αφού προχώρησε σε μια εξαντλητική και, κατά την άποψή μας, απολύτως βάσιμη κριτική τόσο στις συντηρητικές θεωρίες για τη φτώχεια, που συνήθως θεωρούν ότι «φταίνε τα θύματα», εντοπίζοντας τα αίτια του φαινομένου στα ενδογενή ελαττώματα των ίδιων των φτωχών (όπως π.χ. την έλλειψη φιλοδοξίας, ικανοτήτων, την απροθυμία για εργασία, τη χαμηλή νοημοσύνη κ.λπ.), όσο και στις πιο σύγχρονες θεωρίες σχετικά με την «κουλτούρα της φτώχειας», έστρεψε τα βέλη του εναντίον της μαρξιστικής θεωρίας για τη φτώχεια.

Ο Ντράγκος (*ό.π.*) επισημαίνει τρεις βασικές ανεπάρκειες της μαρξιστικής θεωρίας για τη φτώχεια: ο Μαρξ βλέπει τους φτωχούς ως μια «υποτάξη», έναν διεφθαρμένο και πολιτικά επικίνδυνο όχλο, ο οποίος δεν έχει καμία ελπίδα σωτηρίας (σε αντίθεση με τη δήθεν ευγενή, πειθαρχημένη και πολιτικά πεπαιδευμένη εργατική τάξη)· οι μαρξιστές αντιμετωπίζουν τη φτώχεια ως μια αναπόφευκτη συνέπεια της πάλης των τάξεων εντός του καπιταλισμού, και τη θεωρούν επομένως ένα πρόβλημα που δεν μπορεί να επιλυθεί μέσα στο περιοριστικό πλαίσιο που επιβάλλει αυτός ο τρόπος παραγωγής· οι μαρξιστικές θεωρίες για τη φτώχεια στον καπιταλισμό οδηγούν επομένως στον πολιτικό φανατισμό του «μηδενικού αθροίσματος». Καθώς βλέπει τις αναδιανεμητικές πολιτικές του κλασικού κράτους πρόνοιας ως ένα εργαλείο που απλώς ενδυναμώνει το καπιταλιστικό σύστημα, ο μαρξισμός μοιάζει με τον πιο άκαμπτο νεοφιλελευθερισμό (αν δεν ταυτίζεται με αυτόν) ως προς την πολιτική μονομέρεια, τον ιδεολογικό δογματισμό και την αδιάλλακτη αντίθεση προς οποιαδήποτε λογική «τρίτου δρόμου» ή ταξικού συμβιβασμού.

Είναι ίσως εύκολο να προσπεράσουμε γρήγορα το πρώτο σημείο της κριτικής του Ντράγκος, που αφορά την (άδικη) περιφρόνηση του Μαρξ για τον όχλο του λούμπεν προλεταριάτου – τα σχετικά παραθέματα προέρχονται μόνο από ορισμένα παθιασμένα πολιτικά κείμενα που γράφτηκαν πολύ βιαστικά, όπως το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* και η *18η Μπρυμαίρ*. Αυτό σημαίνει ότι δεν πρέπει να τα θεωρήσουμε αντιπροσωπευτικά της *θεωρητικής* τοποθέτησης του Μαρξ για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό, παρότι κατά την εποχή της συγγραφής τους ανταποκρίνονταν ώς ένα βαθμό στα εμπειρικά δεδομένα – π.χ. το «λούμπεν προλεταριάτο» στήριξε πράγματι τον Λουδοβίκο Βοναπάρτη. Πρέπει επίσης να λάβουμε υπόψη μας ότι το ερώτημα αν το βάρος έπρεπε να δοθεί στην επαναστατική οργάνωση των εργατών ή σε μια αυθόρμητη εξέγερση της τάξης που αποκαλούνταν τότε λούμπεν προλεταριάτο και αποτελούνταν από τους φτωχούς, τους κοινωνικά αποκλεισμένους, τους άνεργους και τους εγκληματίες, αποτέλεσε ένα από τα βασικά σημεία αντιπαράθεσης μεταξύ της μαρξιστικής και της αναρχικής αντίληψης για την επαναστατική στρατηγική (Marx-Engels, 1975). Έτσι, ορισμένες βιαστικές κρίσεις που διατυπώνει ο Μαρξ στα πολιτικά του κείμενα σχετικά με το λούμπεν προλεταριάτο διαφέρουν σημαντικά από τις πιο αυστηρές και ακριβείς αναλύσεις του στα θεωρητικά του έργα (Marx, 2013, 517-531), όπου υποστηρίζει ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός δημιουργεί έναν «εφεδρικό βιομηχανικό στρατό».

Τα επόμενα δύο σημεία της κριτικής του Ντράγκος είναι πιο σημαντικά και πρέπει να τα εξετάσουμε προσεκτικά: είναι άραγε αλήθεια ότι ο μαρξισμός αντιστρατεύεται, ή ακόμα και παρεμποδίζει, κάθε ρεαλιστικό και πολιτικά εφικτό αγώνα για μια πιο δίκαιη και ίση διανομή του

κοινωνικού προϊόντος εντός του πλαισίου του καπιταλισμού, η οποία θα ελάττωνε το πρόβλημα της φτώχειας σε μια εποχή που η πραγματική κομμουνιστική επανάσταση όχι μόνο δεν φαίνεται πουθενά στον ορίζοντα αλλά και έχει σε μεγάλο βαθμό απαξιωθεί από την ιστορική εμπειρία του «υπαρκτού» σοσιαλισμού; Είναι άραγε αλήθεια ο μαρξισμός ένας ασύγγνωστος σύμμαχος του νεοφιλελευθερισμού στην προσπάθειά του να διαλύσει και τα τελευταία απομεινάρια των κατακτήσεων που επιτεύχθηκαν με τους κοινωνικούς αγώνες του 19ου και του 20ού αιώνα.

Η κατηγορία ότι ο μαρξισμός συμμαχεί με τον νεοφιλελευθερισμό δύσκολα μπορεί να στοιχειοθετηθεί με συγκεκριμένα κείμενα και στοιχεία, και ο Ντράγκος δεν παραθέτει τίποτα τέτοιο, πέρα από τον ισχυρισμό ότι «δεν υπάρχουν μεγαλύτεροι αντίπαλοι του γκραντουαλισμού [της θεωρίας των σταδιακών μεταβάσεων] από τους μαρξιστές και τους νεοφιλελεύθερους» (Dragoš, 2013), ισχυρισμό τον οποίο δεν τεκμηριώνει. Παραμένει ωστόσο ανοιχτό το ερώτημα αν η μαρξιστική προσέγγιση της φτώχειας είναι όντως προβληματική και αν οι πολιτικές τοποθετήσεις που εμπνέονται από τον μαρξισμό αντιστρατεύονται όντως τον αγώνα για τον περιορισμό της φτώχειας εντός του υπαρκτού καπιταλισμού.

Ένας από τους βασικούς λόγους για τους οποίους η μαρξιστική κοινωνική θεωρία αντιμετωπίζει με τόση επιφύλαξη το ζήτημα της φτώχειας είναι ότι το ίδιο το πρόβλημα τίθεται με λανθασμένους όρους. Το βασικό θέμα με το πρόβλημα της φτώχειας είναι πως η ίδια η έννοια (και η πραγματικότητα) της φτώχειας δεν αμφισβητείται πολιτικά, με την έννοια ότι δεν μπορεί κανείς να είναι «υπέρ της φτώχειας» όπως μπορεί να είναι υπέρ (ή κατά) των μέτρων λιτότητας, της δημοσιονομικής αυστηρότητας, της παρέμβασης του κράτους στην οικονομία ή του καπιταλισμού εν γένει.

Η φτώχεια μοιάζει με τη διαφθορά, καθώς αντιμετωπίζεται πάντοτε με έναν απόλυτα αρνητικό τρόπο. Όταν, για παράδειγμα, μιλάμε για τη φτώχεια (ή τη διαφθορά) στον ύστερο καπιταλισμό, μπορούμε μόνο να την καταδικάσουμε και να αναζητήσουμε τρόπους για την καταπολέμησή της. Ο λόγος περί φτώχειας (ή η προσπάθεια για την καταπολέμησή της) αποκλείουν δομικά κάθε πολιτική κριτική ή ανταγωνισμό – είναι κανείς πάντοτε εκ των πραγμάτων ενάντια στη φτώχεια. Και όταν μια συζήτηση δομείται κατά τέτοιο τρόπο ώστε να αποκλείεται αυτόματα ο πολιτικός ανταγωνισμός, τότε έχουμε μια σαφή ένδειξη ότι δεν πρόκειται για ένα θεωρητικό αλλά ένα ιδεολογικό ζήτημα.

Στις διαμάχες σχετικά με την ανισότητα του πλούτου και του εισοδήματος, κάποιοι υποστηρίζουν ότι η ανισότητα συνιστά κίνητρο για την οικονομική ανάπτυξη και την επιχειρηματικότητα, ενώ άλλοι τη βλέπουν ως μια αδικία που αναστέλλει την κοινωνική εξέλιξη. Στις συζητήσεις για τις αυξήσεις στους μισθούς, ορισμένοι πιστεύουν ότι οι αυξήσεις μειώνουν το γενικό επίπεδο απασχόλησης (αφού, κατά την άποψη των νεοκλασικών οικονομολόγων, έτσι αυξάνεται το εργασιακό κόστος, με αποτέλεσμα να μειώνεται η ζήτηση εργασίας), ενώ άλλοι θεωρούν ότι συμβάλλουν στην ευημερία ολόκληρης της κοινωνίας, αφού αυξάνουν αθροιστικά την ενεργό ζήτηση και την αγοραστική δύναμη. Σε αντίθεση με τις παραπάνω διαμάχες, η συζήτηση γύρω από τη φτώχεια χαρακτηρίζεται από ιδεολογική ομοφωνία. Δεν είναι παράξενο ότι τόσο οι μαρξιστικές όσο και οι κοινωνιολογικές θεωρίας είναι, όπως υποστηρίζει ο Ντράγκος, ανεπαρκείς – όταν το πρόβλημα τίθεται με ιδεολογικούς όρους είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατον, να διατυπωθεί μια ικανοποιητική θεωρία γύρω από αυτό. Έτσι προκειμένου να προχωρήσουμε στη διαμόρφωση μιας επαρκούς θεωρίας για τη φτώχεια, πρέπει πρώτα να θέσουμε διαφορετικά το πρόβλημα.

Μπορούμε να το κάνουμε αυτό, θέτοντας όχι το ερώτημα γιατί υπάρχει ακόμα φτώχεια στον 21ο αιώνα και τι μπορούμε να κάνουμε για να την καταπολεμήσουμε, αλλά το ερώτημα γιατί οι περισσότερες συζητήσεις σχετικά με την κοινωνική ανισότητα και αδικία, στα ΜΜΕ, στις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών και στο ακαδημαϊκό περιβάλλον, περιορίζονται στο στενό

πλαίσιο της φτώχειας. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι διπλή: ο περιορισμός της συζήτησης αυτής στο πλαίσιο της φτώχειας εξουδετερώνει το κριτικό δυναμικό που θα μπορούσε να απελευθερώσει και έτσι οι λύσεις των προβλημάτων παρουσιάζονται ως απόλυτα συμβατές με τον ίδιο τον καπιταλισμό. Η φτώχεια είναι, κατά κάποιο τρόπο, μια «εξιλαστήρια έννοια» – επιτρέπει να επικεντρωθεί η κριτική του καπιταλισμού σε ζητήματα που δεν απειλούν το σύστημα καθ' εαυτό. Δεν είναι λοιπόν παράξενο που ακόμη και ο αρχιερέας του δόγματος του σοκ, ο Τζέφρυ Σαξ, καταπιάστηκε με την καταπολέμηση της φτώχειας (Sachs, 2006). Η εναντίωση στη φτώχεια δεν αποκλείει καθόλου την υπεράσπιση του καπιταλισμού, ενώ από την άλλη πλευρά η μαρξιστική θεώρηση προσπαθεί να μετατρέψει την κριτική της φτώχειας σε μια κριτική του ίδιου του καπιταλισμού.

Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι τα πραγματικά κοινωνικά προβλήματα που αντικατοπτρίζονται στην έννοια της φτώχειας παραμορφωμένα από την ιδεολογική χρήση της –η οποία την καθιστά άχρηστη για την κριτική θεωρία αλλά εξαιρετικά χρήσιμη για τους απολογητές του καπιταλισμού–, οι άστεγοι, οι άνεργοι, οι υλικές στερήσεις και ο κοινωνικός αποκλεισμός, η έλλειψη εισοδήματος και μέσων επιβίωσης, η ανεπαρκής στέγαση και η έλλειψη πρόσβασης στις υπηρεσίες κοινής ωφέλειας και στην υποδομή του κοινωνικού κράτους, είναι γι' αυτό λιγότερο αληθινά. Γι' αυτό η πραγματική πρόκληση για τη μαρξιστική κοινωνική θεωρία δεν είναι μόνο να δείξει ότι το πρόβλημα της φτώχειας τίθεται με λανθασμένους ή πολιτικά μη παραγωγικούς όρους, αλλά να το θέσει εκ νέου με έναν αμιγώς κριτικό τρόπο, διευρύνοντας το πεδίο εφαρμογής του από τις κοινωνικές διαδικασίες της παραγωγής και της διανομής στον καπιταλισμό, στην κοινωνική αναπαραγωγή και την αναδιανομή.

Φτώχεια και εξαθλίωση

Η θεωρία της εξαθλίωσης μας επιτρέπει να μετατοπίσουμε το ζήτημα της φτώχειας εντός του μαρξιστικού θεωρητικού πεδίου. Ο ίδιος ο Μαρξ και αργότερα πολλοί μαρξιστές υποστήριξαν ότι η κατάσταση της εργατικής τάξης γίνεται ολοένα και χειρότερη με την ανάπτυξη του καπιταλισμού, ενώ οι εργάτες εξαθλιώνονται περαιτέρω και γίνονται πιο φτωχοί. Η έννοια της εξαθλίωσης του προλεταριάτου ήταν στο λεξιλόγιο των πρώτων μαρξιστών απολύτως κυριολεκτική και αντιστοιχούσε σε αυτό που οι κοινωνιολόγοι ονομάζουν απόλυτη φτώχεια. Αυτή η αντίληψη ανταποκρινόταν ίσως στην πραγματικότητα της ζωής της εργατικής τάξης κατά τον 19ο αιώνα, όμως η ανάπτυξη του καπιταλισμού κατά τον 20ό αιώνα έθεσε σε αμφισβήτηση αυτή τη χυδαιομαρξιστική εκδοχή της εξαθλίωσης και την κατέστησε ευάλωτη στην κριτική.

Κατά τον 20ό αιώνα, ιδίως κατά το δεύτερο μισό του μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, συγκροτήθηκαν οι ισχυροί θεσμοί του κράτους πρόνοιας, ανέβηκε σημαντικά το επίπεδο ζωής των εργατών και εμφανίστηκε ο καταναλωτισμός, καθώς η αύξηση της παραγωγικότητας και η γενικότερη οικονομική ανάπτυξη έφεραν υψηλότερους μισθούς και φτηνότερα καταναλωτικά αγαθά. Υπό τις συνθήκες ενός καπιταλισμού του κοινωνικού κράτους ή του κράτους πρόνοιας του 20ού αιώνα, η θεωρία της εξαθλίωσης δεν αντιστοιχούσε πια στην πραγματικότητα, καθώς οι εργαζόμενοι δεν βυθίζονταν στην απόλυτη φτώχεια ή την υλική στέρηση, ενώ και οι άνεργοι μπορούσαν πλέον να στηριχτούν στα βοηθήματα και τις παροχές του κράτους πρόνοιας.

Η περίοδος της νεοφιλελεύθερης αναδιάρθρωσης των καπιταλιστικών οικονομιών από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 μέχρι και την πρόσφατη κρίση, η οποία μπορεί να αποδειχθεί εφάμιλλη της Μεγάλης Ύφεσης (Roberts, 2009), προσέδωσε ξανά στην απλοϊκή έννοια της εξαθλίωσης μια εμπειρική βάση, καθώς στις ΗΠΑ εκατομμύρια άνθρωποι έχασαν τα σπίτια τους εξαιτίας των κατασχέσεων, η ανεργία σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες άγγιξε το 20%, και η φτώχεια αυξήθηκε

παντού. Παρ' όλα αυτά αν εξακολουθήσουμε να υπερασπιζόμαστε τη θεωρία της εξαθλίωσης μόνο με αναφορά στην απόλυτη φτώχεια, οφείλουμε να παραδεχτούμε ότι αυτή εξαρτάται από τις διάφορες φάσεις του καπιταλιστικού κύκλου εργασιών, αφού κατά την περίοδο της ανάπτυξης η απόλυτη φτώχεια μοιάζει να περιορίζεται, τουλάχιστον στον ανεπτυγμένο πυρήνα της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας.

Όμως μια τέτοια προσέγγιση δεν κομίζει κάτι περισσότερο από ό,τι οι κυρίαρχες οικονομικές θεωρίες – ακόμα και οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι αναγνωρίζουν ότι κατά τις υφεσιακές φάσεις του οικονομικού κύκλου η απόλυτη φτώχεια αυξάνεται, καθώς οι εργαζόμενοι χάνουν τη δουλειά τους, ενώ οι κοινωνικές παροχές περικόπτονται από τα μέτρα λιτότητας. Παρ' όλα αυτά, θα μπορούσε κανείς να υπερασπιστεί τον καπιταλισμό υποστηρίζοντας ότι, ακόμα και αν ληφθούν υπόψη οι περιοδικές κρίσεις, οι υλικές συνθήκες της εργατικής τάξης έχουν γενικά βελτιωθεί με την πάροδο του χρόνου, και ότι ο καπιταλισμός παραμένει, ακόμα και κατά τις περιόδους της ύφεσης, ασύγκριτα ανώτερος από οποιαδήποτε προκαπιταλιστική κοινωνική μορφή. Για να το πούμε απλά: όσον αφορά τους θεμελιώδεις υλικούς όρους, είναι καλύτερο να διαθέτει κανείς ηλεκτρικό φως, πλυντήριο, συγκοινωνίες και κεντρική θέρμανση, όπως συμβαίνει ακόμα και στις εποχές της κρίσης του καπιταλισμού, από το να ζει ακόμα και στις κορυφαίες στιγμές της φεουδαρχίας. Παρότι η ανάπτυξή του χαρακτηρίζεται από αιφνίδιες εκρήξεις και περιοδικές καταρρεύσεις, ο καπιταλισμός, στους μέσους όρους της ιστορικής του πορείας, τείνει να βελτιώνει τις υλικές συνθήκες διαβίωσης και να μειώνει την απόλυτη φτώχεια.

Όμως η θεωρία της εξαθλίωσης, αν εξαιρέσουμε τις πιο απλοϊκές της εκδοχές, δεν αναφέρεται στην απόλυτη φτώχεια. Ο Μαρξ δεν αμφισβήτησε ποτέ ούτε την ικανότητα του καπιταλισμού να βελτιώνει σημαντικά το βιοτικό επίπεδο ούτε τον απίστευτο τεχνολογικό δυναμισμό του, χάρη στον οποίο πέτυχε μια αλματώδη ανάπτυξη της παραγωγικότητας, σε επίπεδα αδιανόητα για το παρελθόν, και κατάφερε να παράγει ολοένα και φτηνότερα αγαθά. Ενόψει αυτής της πραγματικότητας, μια επιχειρηματολογία που υπερασπίζεται τη θεωρία της εξαθλίωσης μόνο με αναφορά στην απόλυτη φτώχεια δεν έχει βάση, παρά μόνο σε εποχές οικονομικής ύφεσης και κοινωνικής ανέχειας. Η μαρξική κριτική στον καπιταλισμό και την πολιτική του οικονομία θεμελιώνεται αλλού: σε μια προσεκτική εξέταση δύο αντιφατικών τάσεων της καπιταλιστικής ανάπτυξης, οι οποίες οφείλονται ακριβώς στον αδιαμφισβήτητο τεχνολογικό δυναμισμό του και στην ικανότητά του να αυξάνει το επίπεδο κατανάλωσης (μακροπρόθεσμα ή σε ένα ιδεατό ιστορικό μέσο όρο).

Όπως έχουν δείξει πολλοί μεταγενέστεροι σχολιαστές, από τη Ρόζα Λούξεμπουργκ (παρατίθεται στο Bellofiore, 2011, 86) ώς τον Μάικλ Λέμποβιτς (2003, 32-43), στον πυρήνα της προοδευτικής εξαθλίωσης της εργατικής τάξης στον καπιταλισμό δεν βρίσκεται τόσο (ή μάλλον καθόλου) η αύξηση της απόλυτης φτώχειας, αλλά η διεύρυνση του χάσματος ανάμεσα στην πραγματική και τη μέγιστη δυνατή κατανάλωση της εργατικής τάξης. Παρότι η πραγματική κατανάλωση είναι πιθανό να αυξάνεται σε απόλυτους αριθμούς –π.χ. οι εργαζόμενοι έχουν τη δυνατότητα να αγοράζουν ολοένα και φτηνότερα αγαθά με το μισθό τους–, η παραγωγικότητα και το μέγιστο επίπεδο κατανάλωσης αυξάνονται ακόμη περισσότερο. Η τάξη των καπιταλιστών είναι εκείνη που θέτει το ανώτατο όριο της κατανάλωσης, και παρότι σταδιακά αυξάνεται η αγοραστική ισχύς και η καταναλωτική δυνατότητα τόσο της εργατικής τάξης όσο και της αστικής τάξης, η τελευταία αυξάνεται ταχύτερα, διευρύνοντας το χάσμα μεταξύ του πραγματικού και του δυνητικού επιπέδου κατανάλωσης. Επιπλέον η αύξηση της παραγωγικότητας μπορεί να επιφέρει μια ταυτόχρονη αύξηση των ονομαστικών μισθών αλλά και της εκμετάλλευσης, με αποτέλεσμα οι εργαζόμενοι να αμείβονται μεν ολοένα και καλύτερα αλλά να υφίστανται επίσης ολοένα και μεγαλύτερη

εκμετάλλευση, δηλαδή να στερούνται τους ακόμη μεγαλύτερους μισθούς και την αγοραστική δύναμη που επιτρέπει η αύξηση της παραγωγικότητας.

Εξάλλου, όπως έχει καταδείξει ο Λέμποβιτς σε μια ριζοσπαστική αναδιατύπωση της θεωρίας της εξαθλίωσης (*ό.π.*), τα τεράστια ποιοτικά άλματα στην τεχνολογική εξέλιξη και η αύξηση της παραγωγικότητας που έχει επιτύχει ο καπιταλισμός οδηγούν σε μια αντίστοιχη διεύρυνση των ανθρώπινων αναγκών, οι οποίες δεν μπορούν πλέον να ικανοποιηθούν από την πρωτόλεια και αρχαϊκή μορφή του εμπορεύματος. Καθώς στον καπιταλισμό οι παραγωγοί μένουν διαχωρισμένοι μεταξύ τους ο ένας από τον άλλο και, ως σύνολο, από τους καταναλωτές, και καθώς το βασικό κίνητρο της καπιταλιστικής παραγωγής δεν είναι η ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών αλλά η μεγιστοποίηση του κέρδους, η κατανάλωση εντός του καπιταλισμού αφήνει πάντοτε κάτι ανικανοποίητο, παρά τη βελτίωση της ποιότητας, την πτώση των τιμών των εμπορευμάτων ή την ταχύτητα της παραγωγής τους.

Ο Λέμποβιτς (*ό.π.*) ονομάζει εξαθλίωση αυτό το διαρκώς διευρυνόμενο χάσμα ανάμεσα στην εξέλιξη των ανθρώπινων αναγκών και στα μέσα για την ικανοποίησή τους, εντός των περιορισμών του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η εξαθλίωση πρέπει να διακρίνεται από την έννοια της σχετικής φτώχειας των κοινωνιολογικών θεωριών. Ενώ η σχετική φτώχεια υπολογίζεται με βάση το διαθέσιμο εισόδημα ενός ατόμου ή ενός νοικοκυριού σε σύγκριση με το διάμεσο κοινωνικό εισόδημα, η εξαθλίωση δεν είναι (μόνο) η (σχετική) έλλειψη αγοραστικής δύναμης αλλά (επίσης), πολύ περισσότερο, η απόκλιση ανάμεσα στην εξέλιξη των ανθρώπινων αναγκών και την αδυναμία πλήρους ικανοποίησής τους μέσα στο πλαίσιο της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής. Υπό την έννοια αυτήν, στον καπιταλισμό εξαθλιωμένοι πρέπει να θεωρούνται ακόμα και οι πλούσιοι, αφού υπόκεινται στην ίδια καταναλωτική αλλοτρίωση, παρότι βεβαίως σε πολύ μικρότερο βαθμό από ό,τι οι φτωχοί.

Η εξαθλίωση ως έννοια αποφεύγει επίσης τη διάκριση μεταξύ υποκειμενικής και αντικειμενικής φτώχειας που είναι γνωστή από τις τυποποιημένες εμπειρικές έρευνες για τη φτώχεια. Η αντικειμενική φτώχεια ορίζεται ως η υλική και κοινωνική στέρηση (που μαρτυρείται από τις κακές συνθήκες στέγασης, την αδυναμία αγοράς βασικών καταναλωτικών αγαθών, το χαμηλό εισόδημα ή την πλήρη απουσία εισοδήματος), ενώ η υποκειμενική φτώχεια, έννοια που σχετίζεται με την προηγούμενη δεν είναι όμως ακριβώς παράλληλη με αυτήν, συνδέεται με την αντίληψη των υποκειμένων (αποτυπώνει δηλαδή το πώς αντιλαμβάνονται τη φτώχεια τους και τι νοιώθουν για αυτήν όσοι είναι αντικειμενικά φτωχοί). Σε αντίθεση με τις παραπάνω έννοιες, η εξαθλίωση είναι συγχρόνως αντικειμενική, παράγεται δηλαδή από την ίδια τη δομή της καπιταλιστικής κοινωνίας, αλλά και άυλη, δεν μπορεί δηλαδή να ποσοτικοποιηθεί πλήρως ή να αποτυπωθεί με συγκεκριμένα εμπειρικά δεδομένα. Κι αυτό γιατί η εξέλιξη των ανθρώπινων αναγκών, σε αντιδιαστολή προς τους εύκολα ποσοτικοποιήσιμους δείκτες της υλικής ευημερίας όπως το μηνιαίο εισόδημα, δεν μπορεί να καταμετρηθεί ή να ποσοτικοποιηθεί, ή τουλάχιστον δεν μπορεί να μετρηθεί με την ίδια ακρίβεια που μετρώνται η παραγωγή και η κατανάλωση, οι οποίες στον καπιταλισμό είναι δομικά αποσυνδεδεμένες από τις ανθρώπινες ανάγκες. Όταν το βασικό κίνητρο της παραγωγής είναι το κέρδος, οι πραγματικές ανθρώπινες ανάγκες περνούν σε δεύτερο πλάνο και αντί να αντιμετωπίζονται ως αυτοσκοπός θεωρούνται αναγκαίο κακό (αφού τίποτα δεν μπορεί να πουληθεί αν δεν το χρειάζεται κάποιος – ο κύριος στόχος όμως είναι η πώληση). Επιπλέον ο δομικός διαχωρισμός των παραγωγών από τους καταναλωτές σημαίνει ότι ακόμα και αν υπήρχε η ειλικρινής πρόθεση να παράγει κανείς για να ικανοποιήσει τις ανθρώπινες ανάγκες, κάτι τέτοιο θα ήταν ανέφικτο λόγω του χάσματος που χωρίζει την παραγωγή από την κατανάλωση – αυτή είναι η αιτία της καταναλωτικής αλλοτρίωσης (του καταναλωτισμού), που αποτελεί ένα από τα πιο χαρακτηριστικά γνωρίσματα του καπιταλισμού.

Η μαρξιστική θεωρία της φτώχειας/εξαθλίωσης παραμένει παρ' όλα αυτά εξαιρετικά αφηρημένη και δεν έχει ακόμη διαμορφώσει μια μεθοδολογία για την εμπειρική έρευνα. Οι παραπάνω παρατηρήσεις επομένως έχουν ως στόχο να προβληματίσουν τον αναγνώστη και να τον καταστήσουν πιο σκεπτικό απέναντι στα στοιχεία που ακολουθούν για τη φτώχεια στη Σλοβενία, στοιχεία που έχουν προκύψει από την κλασική κοινωνιολογική μεθοδολογία.

Η φτώχεια στη Σλοβενία κατά την περίοδο μετά την πτώση του σοσιαλισμού

Για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα η Σλοβενία προβαλλόταν ως επιτυχημένο παράδειγμα μετάβασης στη μετασοσιαλιστική εποχή, ιδίως κατά την περίοδο της σημαντικής οικονομικής ανάπτυξης που προηγήθηκε της σημερινής κρίσης. Η απασχόληση, ο μέσος μισθός και το κράτος πρόνοιας βρίσκονταν σε υψηλότερο επίπεδο από ό,τι στα περισσότερα αντίστοιχα κράτη, και ιδίως από ό,τι στις άλλες χώρες της πρώην Γιουγκοσλαβίας (Krašovec, 2013).

Παρότι υπήρξε σχετικά επιτυχής, η μετάβαση της Σλοβενίας δεν ήταν χωρίς δυσκολίες. Οι κύριες αιτίες που συνέβαλαν στη διόγκωση του προβλήματος της φτώχειας από τη δεκαετία του 1990 και μετά, και ιδίως τα τελευταία χρόνια, ήταν οι μεταβολές στην κοινωνική πολιτική (η νεοφιλελεύθερη στροφή) και η οικονομική αναδιάρθρωση, με κύριο μοχλό την ελαστικοποίηση της αγοράς εργασίας. Πριν προχωρήσουμε όμως σε μια πιο λεπτομερή καταγραφή των παραπάνω κοινωνικοοικονομικών διεργασιών, ας ρίξουμε μια ματιά στα γενικά στατιστικά στοιχεία για τη φτώχεια στη Σλοβενία.

Ο συνηθισμένος τρόπος στατιστικής καταγραφής της φτώχειας είναι ο κίνδυνος φτώχειας, δηλαδή το ποσοστό των ατόμων με ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα κάτω από το όριο κινδύνου φτώχειας, που καθορίζεται στο 60% του εθνικού διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος ανά νοικοκυριό. Κατά την περίοδο 2005-2010, ο κίνδυνος φτώχειας στη Σλοβενία κυμαινόταν μεταξύ 11 και 12%, και έφτασε στο υψηλότερο επίπεδο το 2011 (13,6%).

Πίνακας 1: Κίνδυνος φτώχειας στη Σλοβενία 2005-2011

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Κίνδυνος φτώχειας	12,2%	11,6%	11,5%	12,3%	11,3%	12,7%	13,6%

(πηγή: UMAR, 2012)

Τα στοιχεία για τις συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες που κινδυνεύουν περισσότερο από τη φτώχεια παρουσιάζουν μικρές μεταβολές ανά έτος, αλλά εν γένει οι πιο εκτεθειμένοι στον κίνδυνο φτώχειας είναι οι ηλικιωμένοι, οι άνθρωποι χαμηλού μορφωτικού επιπέδου, οι άνεργοι, οι ανύπαντρες μητέρες και τα νοικοκυριά με ένα μόνο μέλος. Η φτώχεια είναι επίσης πιο εκτεταμένη στις αγροτικές παρά στις αστικές περιοχές και πλήττει περισσότερο τις γυναίκες από ό,τι τους άντρες.

Ο λόγος πεμπτημορίων εισοδήματος (η αναλογία του εισοδήματος του πλουσιότερου 20% προς το εισόδημα του φτωχότερου 20% – ο αριθμός δείχνει πόσες φορές υψηλότερο είναι το πρώτο σε σχέση με το δεύτερο) κατά την ίδια περίοδο εξελίχθηκε ως εξής:

Πίνακας 2: Λόγος πεμπτημορίων εισοδήματος στη Σλοβενία 2005-2011

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Λόγος πεμπτημορίων εισοδήματος	3,4	3,4	3,3	3,4	3,2	3,4	3,5

(πηγή: UMAR, 2012)

Και σε αυτόν τον πίνακα βλέπουμε μια μικρή αύξηση της εισοδηματικής ανισότητας το 2011, μετά από μια περίοδο σχετικής σταθερότητας.

Ένας ακόμη σημαντικός δείκτης της φτώχειας είναι το σχετικό χάσμα, που μετρά ποσοστιαία το «βάθος» της φτώχειας, δηλαδή πόσο χαμηλότερο είναι το εισόδημα του μέσου φτωχού από το όριο της φτώχειας.

Πίνακας 3: Σχετικό χάσμα στη Σλοβενία 2005-2011

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Σχετικό χάσμα	19,1%	18,6%	19,4%	19,3%	20,2%	20,2%	19,9%

(πηγή: UMAR, 2012)

Τα στοιχεία δείχνουν ότι το βάθος της φτώχειας στη Σλοβενία ήταν μεγαλύτερο κατά το 2009-2010 και μειώθηκε ελαφρά το 2011.

Ο δείκτης υλικής στέρησης, που ορίζεται ως το ποσοστό του πληθυσμού που στερείται λόγω οικονομικών δυσκολιών επαρκή στέγαση, δεν έχει τη δυνατότητα να πάει διακοπές, δεν μπορεί να ανταποκριθεί σε έκτακτες δαπάνες, δυσκολεύεται να περάσει το μήνα με το εισόδημα που διαθέτει κ.ο.κ., διαμορφώθηκε για την ίδια περίοδο ως εξής:

Πίνακας 4: Δείκτης υλικής στέρησης 2005-2011

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Υλική στέρηση	16,6%	16,4%	15,9%	18,1%	17,2%	17%	17,1%

(πηγή: UMAR, 2012)

Ο δείκτης υλικής στέρησης κυμαινόταν αρχικά κοντά στο 16%, αυξήθηκε το 2008 στο 18% και έπεσε κατόπιν στο 17%. Σε όλα τα έτη της περιόδου που εξετάζουμε ο δείκτης αυτός είναι υψηλότερος από τον κίνδυνο της φτώχειας. Σε αντίθεση με τις έρευνες σχετικά με τον κίνδυνο φτώχειας, οι οποίες στηρίζονται σε συγκεκριμένα στατιστικά στοιχεία για το εισόδημα, οι έρευνες για την υλική στέρηση βασίζονται σε στοιχεία που συλλέγονται μέσω ερωτηματολογίων. Παρ' όλα αυτά το χάσμα ανάμεσα στην υποκειμενική διαπίστωση της υλικής στέρησης και τη δήθεν αντικειμενική μέτρηση του κινδύνου φτώχειας αποκαλύπτει τον αυθαίρετο ώς ένα βαθμό ορισμό της έννοιας του κινδύνου της φτώχειας. Τα ποσοστά του κινδύνου φτώχειας δείχνουν μόνο πόσο απέχουν τα κατώτατα εισοδήματα από εκείνα του υπόλοιπου πληθυσμού της εκάστοτε χώρας, δεν αποκαλύπτουν όμως τους πραγματικούς μισθούς και τα εισοδήματα ή την πραγματική αγοραστική δύναμη. Για να χρησιμοποιήσουμε ένα υποθετικό παράδειγμα: το διάμεσο εισόδημα σε μια χώρα μπορεί να είναι τόσο χαμηλό που κανένας να μην έχει τη δυνατότητα αξιοπρεπούς στέγασης ή μιας βδομάδας διακοπών· αν όμως η χώρα αυτή είχε μικρή εισοδηματική ανισότητα, το εισόδημα των περισσότερων ανθρώπων θα ήταν μεγαλύτερο από το 60% του διάμεσου εισοδήματος, και έτσι τα ποσοστά του κινδύνου φτώχειας θα ήταν χαμηλά και δεν θα αποτύπωναν το πραγματικό μέγεθος της φτώχειας. Έτσι τα στοιχεία για το εισόδημα πρέπει πάντοτε να συμπληρώνονται από τις στατιστικές για την υλική στέρηση, οι οποίες μπορούν να μετρήσουν (έστω και κατά προσέγγιση) την πραγματική κοινωνική φτώχεια που προκαλείται από την απουσία αγοραστικής δύναμης.

Στον δείκτη Gini, που μετρά την εισοδηματική ανισότητα (όσο υψηλότερο είναι το ποσοστό τόσο μεγαλύτερη είναι η εισοδηματική ανισότητα), δεν αποτυπώνονται ουσιαστικές μεταβολές κατά την περίοδο που εξετάζουμε· ο δείκτης κυμαίνεται μεταξύ 23-24% και είναι ο χαμηλότερος στην ΕΕ. Σύμφωνα με τη σλοβενική υπηρεσία μακροοικονομικών ερευνών (UMAR), η μικρή αύξηση της

εισοδηματικής ανισότητας που παρατηρείται το 2010 και 2011, σε σύγκριση με το 2009, οφείλεται κατά κύριο λόγο στην αύξηση της ανεργίας.

Πίνακας 5: Δείκτης GINI

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Δείκτης GINI	23,8%	23,7%	23,2%	23,4%	22,7%	23,8%	23,8%

(πηγή: UMAR, 2012)

Παραθέτουμε επίσης τα ποσοστά της ανεργίας για την ίδια περίοδο:

Πίνακας 6: Δείκτης επίσημα καταγεγραμμένης ανεργίας στη Σλοβενία 2005-2011:

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Επίσημη ανεργία	10,2%	9,4%	7,7%	6,7%	9,1%	10,7%	11,8%

(πηγή: SURS)

Η μεγάλη αύξηση της ανεργίας από το 2009 και μετά οφείλεται στην κρίση και τη συνακόλουθη ύφεση της οικονομικής δραστηριότητας. Το ποσοστό ανεργίας στη Σλοβενία είναι πιθανότατα υψηλότερο από αυτό που απεικονίζουν οι επίσημοι δείκτες, καθώς σε αυτούς δεν καταγράφονται όλοι οι άνεργοι, ενώ στην πράξη ισχύουν ιδιαίτερα αυστηροί περιορισμοί σχετικά με το ποιοι παραμένουν στο μητρώο των ανέργων. Η αύξηση της ανεργίας δεν προκάλεσε, τουλάχιστον όχι άμεσα, μια ανάλογη αύξηση στον δείκτη φτώχειας – η αύξηση εκεί ήταν πολύ μικρότερη από την αντίστοιχη αύξηση της ανεργίας. Αυτό οφείλεται κυρίως στο κοινωνικό δίχτυ ασφαλείας, δηλαδή στις κοινωνικές μεταβιβάσεις, την ιδιοκατοίκηση, τη βοήθεια από την οικογένεια και τους φίλους, καθώς και την κατανάλωση
από τις καταθέσεις. Ο δείκτης φτώχειας στη Σλοβενία είναι χαμηλότερος από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (μεταξύ 15-16% κατά την ίδια περίοδο). Ωστόσο αυτό δεν καθιστά τη φτώχεια λιγότερο τραγική για τους ίδιους τους φτωχούς, ούτε βεβαίως μπορεί οποιοδήποτε ποσοστό φτώχειας να θεωρηθεί ανεκτό ή κανονικό.

Η φτώχεια στη Σλοβενία πίσω από τους αριθμούς

1. Νέα κοινωνική νομοθεσία και μέτρα λιτότητας

Οι αριθμοί όμως δεν περιγράφουν πλήρως την πραγματικότητα. Όπως παρατηρεί ο Λέσκοσεκ (2012), η αύξηση των δεικτών κινδύνου φτώχειας το 2008 οδήγησε πολλούς αναλυτές στο συμπέρασμα ότι η αύξηση της φτώχειας οφειλόταν στο ξέσπασμα της κρίσης. Αν όμως συμπεριλάβουμε στην ανάλυσή μας τις εξελίξεις στην κοινωνική πολιτική της Σλοβενίας καθ' όλη τη δεκαετία του 2000, καθώς και το γεγονός ότι ο υπολογισμός του κινδύνου φτώχειας στηρίζεται σε στοιχεία που συγκεντρώθηκαν το 2007, διαπιστώνουμε ότι η αύξηση της φτώχειας εντοπίζεται στο 2007, δηλαδή σε μια χρονιά σημαντικής οικονομικής ανάπτυξης (άνω του 5%), και δεν μπορεί επομένως να αποδοθεί στην κρίση. Η σύνδεση της αύξησης της φτώχειας με την κρίση δεν είναι μόνο προβληματική από την άποψη των εμπειρικών δεδομένων, αλλά υποβαθμίζει και τον αρνητικό αντίκτυπο που είχαν οι πρόσφατες αλλαγές της κοινωνικής πολιτικής στην ποιότητα ζωής στη Σλοβενία, ιδίως για τα φτωχότερα τμήματα του πληθυσμού.
Ο Λέσκοσεκ (*ό.π.*) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η αύξηση του κινδύνου φτώχειας το 2008 δεν οφείλεται στην κρίση αλλά στη νεοφιλελεύθερη κοινωνική πολιτική. Ακόμα και όταν η οικονομία αναπτυσσόταν, η φτώχεια ακολουθούσε αυξητική τάση (αν και μικρή), πράγμα που σημαίνει ότι η

αύξηση αυτή δεν είχε ως αιτία τις αντικειμενικές οικονομικές συνθήκες αλλά την απουσία πολιτικών κοινωνικής αναδιανομής. Παρότι η σλοβενική οικονομία εν γένει ήταν απολύτως υγιής το 2007, ο παραγόμενος πλούτος προφανώς δεν «διαχύθηκε προς τα κάτω».

Παρότι ο κίνδυνος φτώχειας μειώθηκε ελαφρά το 2009, παρουσίασε εκ νέου αυξητική τάση το 2010 και 2011. Η δεύτερη αυτή αύξηση μπορεί βασιμότερα να αποδοθεί την κρίση, καθώς η οικονομική δραστηριότητα συρρικνώθηκε και επομένως η ανεργία αυξήθηκε. Αλλά η αύξηση της ανεργίας αποτελεί μόνο μία από τις αιτίες της νέας φτώχειας· μια άλλη σημαντική αιτία είναι οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές αποδόμησης του κράτους πρόνοιας, οι οποίες οξύνθηκαν μετά το ξέσπασμα της κρίσης, αφού αυτή χρησιμοποιήθηκε ως πρόσχημα για την περικοπή των κρατικών δαπανών και τη μείωση των κοινωνικών μεταβιβάσεων.

Οι βασικές κατευθύνσεις των νεοφιλελεύθερων πολιτικών για το κράτος πρόνοιας στην πρόσφατη ιστορία της Σλοβενίας ήταν οι εξής: το 2007, τα κοινωνικά δικαιώματα μετατράπηκαν σε κοινωνικές μεταβιβάσεις και από αναπαλλοτρίωτες κοινωνικές παροχές, όπως αυτές είναι γνωστές από το επονομαζόμενο σκανδιναβικό μοντέλο του κράτους πρόνοιας, μετασχηματίστηκαν σε καταβολές χρημάτων υπό ένα πλαίσιο στενής παρακολούθησης, όπως αυτό εμφανίζεται στα αγγλοσαξονικά συστήματα του λεγόμενου «κράτους εργασίας» (workfare state). Ορισμένα κοινωνικά δικαιώματα καταργήθηκαν, ενώ σε άλλα τέθηκαν αυστηρές προϋποθέσεις με αποτέλεσμα να χάσουν τον καθολικό χαρακτήρα τους. Κατά το 2011 και 2012, τριπλασιάστηκαν οι διάφορες προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούν οι δικαιούχοι των κοινωνικών μεταβιβάσεων και από 10 έγιναν 30. Το μέγιστο χρηματικό ποσό των κοινωνικών επιδομάτων μειώθηκε στα 260€ μηνιαίως. Το επίδομα για παιδιά μέχρι 18 ετών και τα κοινωνικά βοηθήματα για νέους άνω των 18 ετών καταργήθηκαν (*ό.π.*). Η θέσπιση προϋποθέσεων για τις κοινωνικές παροχές οδήγησε στη σημαντική μείωση του αριθμού των δικαιούχων:

	2006	2007	2008	2009
Δικαιούχοι κοινωνικών επιδομάτων	52.910	43.179	36.355	41.286

(πηγή: Leskošek, 2010)

Ο αριθμός των δικαιούχων αυξήθηκε το 2009, όμως η αιτία της αύξησης αυτής ήταν ορισμένα έκτακτα εφάπαξ βοηθήματα, ενώ ο αριθμός όσων στηρίζονται μακροχρόνια στα κοινωνικά επιδόματα μειώνεται σταθερά (ενώ την ίδια στιγμή αυξάνεται το ποσοστό της φτώχειας).

Τα τελευταία χρόνια τα βαρύτερα πλήγματα από την επίθεση ενάντια στην καθολικότητα των προνοιακών δομών υπέστησαν οι άγαμες γυναίκες και οι ανύπαντρες μητέρες. Αντιμετωπίζουν την ολοένα και μεγαλύτερη καχυποψία των αρχών (π.χ. για το αν πράγματι ζουν μόνες τους ή απλώς αποκρύπτουν ότι ζουν με κάποιο σύντροφο για να συνεχίσουν να δικαιούνται τα αντίστοιχα επιδόματα), ενώ φέρουν πλέον οι ίδιες το βάρος της απόδειξης για τις προϋποθέσεις των επιδομάτων. Όσοι διεκδικούν κοινωνική στήριξη πρέπει να υποστούν πολλές μορφές παρακολούθησης, όπως τις αιφνιδιαστικές επισκέψεις των κοινωνικών λειτουργών που έρχονται για να διαπιστώσουν ότι οι ανύπαντρες μητέρες ζουν πράγματι μόνες τους ή ότι οι άνεργοι δεν έχουν κάποιο εισόδημα από τη μαύρη εργασία. Επίσης επιτηρούνται οι τραπεζικοί λογαριασμοί των δικαιούχων της κοινωνικής πρόνοιας.

Σύμφωνα με τον Λέσκοσεκ (2012), τα μέτρα αυτά δεν αποτρέπουν τη διολίσθηση στη φτώχεια, απλώς εξαλείφουν την κατάχρηση των προνοιακών δομών μέσω της δήλωσης ψευδών στοιχείων. Μάλιστα, όχι μόνο δεν μειώνουν τη φτώχεια, αλλά ελαττώνουν τεχνητά τα επίσημα στοιχεία για

αυτήν, καθώς περιορίζουν τον ορισμό της. Το κράτος ωφελείται διπλά: οι επίσημες στατιστικές δείχνουν ότι η φτώχεια μειώνεται ή τουλάχιστον αυξάνεται με μικρότερο ρυθμό, ενώ την ίδια στιγμή εξοικονομούνται χρήματα από τις κοινωνικές παροχές. Οι αυστηρές προϋποθέσεις των κοινωνικών μεταβιβάσεων λειτουργούν εξάλλου ως μέτρο πειθάρχησης των φτωχών και τους εξαναγκάζουν να αναζητήσουν μια θέση στην αγορά εργασίας – ακόμη και όσους το πιο γενναιόδωρο σκανδιναβικό μοντέλο κράτους πρόνοιας θα θεωρούσε πολύ άρρωστους, ηλικιωμένους ή πνευματικά ανισόρροπους για να εργαστούν.

Οι βασικοί θεσμοί του κράτους πρόνοιας στη Σλοβενία, τα κατά τόπους κοινωνικά κέντρα, δημιουργήθηκαν το 1955 ως κοινοτικοί θεσμοί που υπάγονταν στην αρμοδιότητα της τοπικής αυτοδιοίκησης. Το 1992 πέρασαν στην αρμοδιότητα του κράτους, το οποίο ετοίμασε αμέσως ένα φιλόδοξο πρόγραμμα ιδιωτικοποίησής τους (σχέδιο που δεν έχει ακόμη υλοποιηθεί). Τις δύο τελευταίες δεκαετίες τα κοινωνικά κέντρα μετατράπηκαν σταδιακά σε απολύτως γραφειοκρατικούς θεσμούς κοινωνικού ελέγχου – η γραφειοκρατικοποίηση οφείλεται κυρίως στη θέσπιση των πολλών περίπλοκων προϋποθέσεων για τα κοινωνικά επιδόματα, οι οποίες απαιτούν τη στενή παρακολούθηση των δικαιούχων καθώς και τεράστιο όγκο εγγράφων. Η καινούργια νομοθεσία για την κοινωνική πρόνοια, που υιοθετήθηκε στις αρχές του 2012, έχει συνταχθεί στο ιδίωμα της «νέας δημόσιας διαχείρισης»: προετοιμάζει την περαιτέρω ιδιωτικοποίηση των θεσμών του κοινωνικού κράτους και επιφυλάσσει κεντρικό ρόλο στον ανταγωνισμό και τις δυνάμεις της αγοράς για τη ρύθμιση των κοινωνικών ζητημάτων.

Στις πρόσφατες μεταβολές στην κοινωνική πολιτική της Σλοβενίας που συνέβαλαν σημαντικά στην αύξηση της φτώχειας και της υλικής στέρησης συγκαταλέγεται η καινούργια κοινωνική νομοθεσία (που υιοθετήθηκε υπό την πίεση και την καθοδήγηση του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και της Παγκόσμιας Τράπεζας), καθώς και ένα σύνολο νομικών διατάξεων με στόχο τη δημοσιονομική σταθεροποίηση (ZUJF). Ερευνητές και καθηγητές της Σχολής Κοινωνικής Εργασίας της Λιουμπλιάνας αφιέρωσαν ένα ειδικό τεύχος του επιστημονικού περιοδικού τους στην κριτική της καινούργιας κοινωνικής νομοθεσίας,. Σύμφωνα με τις αναλύσεις τους, τα βασικά προβλήματά της είναι τα εξής: ο περιορισμός του ρόλου των κοινωνικών λειτουργών και η επέκταση των αρμοδιοτήτων των διευθυντικών στελεχών· το γεγονός ότι επιτρέπεται σε ιδιώτες εργολάβους να αναλαμβάνουν την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, λειτουργία που παλαιότερα επιτελούσαν μόνο οι δημόσιοι θεσμοί· η αποεπαγγελματοποίηση και η προλεταριοποίηση των κοινωνικών λειτουργών· και, τέλος, η εισαγωγή της λογικής και των πιέσεων της αγοράς στο χώρο της κοινωνικής πρόνοιας, μέσω της έμφασης στην ελευθερία επιλογής (του καταναλωτή), η οποία στην πραγματικότητα δεν προσφέρει περισσότερη ελευθερία στους αποδέκτες των υπηρεσιών της πρόνοιας, αλλά αντίθετα τους επιβαρύνει με περισσότερη γραφειοκρατία και έξοδα (FSD, 2011). Η εναλλακτική οδός που προτείνουν οι επιστήμονες της Σχολής Κοινωνικής Εργασίας είναι να αποθεσμοποιηθεί η κοινωνική εργασία και να τεθούν στο επίκεντρό της οι ανάγκες των αποδεκτών της – και όχι ο ανταγωνισμός της αγοράς ή οι γραφειοκρατικοί κανόνες.

Η Ένωση Ελεύθερων Συνδικάτων της Σλοβενίας (Zveza svobodnih sindikatov Slovenije, ZSSS) δημοσίευσε επίσης μια αυστηρή κριτική τόσο εναντίον της νέας κοινωνικής νομοθεσίας όσο και εναντίον του ZUJF, με συγκεκριμένα αριθμητικά δεδομένα που αποτυπώνουν τις κοινωνικές τους συνέπειες. Ο αριθμός των παιδιών που οι γονείς τους δικαιούνται επίδομα τέκνων μειώθηκε από 373.744 το 2011 σε 281.138 το 2012. Οι δικαιούχοι των κοινωνικών βοηθημάτων για νέους μειώθηκαν κατά 13.000, ο αριθμός των δικαιούχων των προνοιακών επιδομάτων κατά 3.000, ενώ ο αριθμός των συνταξιούχων που διεκδικούν την «πρόσθετη παροχή ασφαλείας» περιορίστηκε κατά 70% την ίδια περίοδο. Η τεράστια μείωση του αριθμού των ηλικιωμένων που λαμβάνουν την «πρόσθετη παροχή ασφαλείας» υπήρξε η αφορμή εντονότατης κριτικής στην πρόσφατη αλλαγή της

κοινωνικής πολιτικής στη Σλοβενία. «Πρόσθετη παροχή ασφαλείας» ονομάζεται ένα επιπλέον ποσό που λαμβάνουν οι φτωχοί συνταξιούχοι. Η νέα κοινωνική νομοθεσία μετέτρεψε το ποσό αυτό σε ένα είδος άτοκου κρατικού δανείου προς τους συνταξιούχους, το οποίο όμως θα έπρεπε να αποπληρώσουν τα παιδιά και τα εγγόνια τους. Περίπου 12.000 συνταξιούχοι αρνήθηκαν την παροχή αυτή μόνο το 2012, προτιμώντας να μην επιβαρύνουν τους οικείους τους με ένα χρέος, με αποτέλεσμα είτε να διολισθήσουν στη φτώχεια είτε, για τους περισσότερους από αυτούς, να βυθιστούν βαθύτερα σε αυτήν.

Στον κρατικό προϋπολογισμό του 2013, το συνολικό κονδύλι των κοινωνικών μεταβιβάσεων μειώθηκε κατά 150 εκ. ευρώ σε σύγκριση με το 2011 (ZSSS, 2013). Ενώ η κυβέρνηση υποστήριξε ότι τα μέτρα αυτά ήταν αναγκαία λόγω της κρίσης, η αλήθεια ήταν ακριβώς αντίθετη: τα μέτρα αυτά αύξησαν τη φτώχεια και την κοινωνική ανασφάλεια πριν από το ξέσπασμα της κρίσης, και όταν ήρθε η κρίση δεν επέτρεψαν μια πιο ανθρώπινη και υπεύθυνη αντιμετώπιση των νέων κοινωνικών προβλημάτων που προκάλεσε. Με το νόμο για τη δημοσιονομική σταθεροποίηση, τα επιδόματα ανεργίας μειώθηκαν ποσοτικά και περιορίστηκαν χρονικά, τα επιδόματα τέκνων ελαττώθηκαν, ενώ οι συνταξιούχοι επιβαρύνθηκαν και από τη μείωση της ετήσιας πρόσθετης παροχής που πληρωνόταν από τον κρατικό προϋπολογισμό (*ό.π.*).

Μια ακόμα σημαντική, αν και λιγότερο απρόσμενη, συνέπεια της νεοφιλελεύθερης στροφής στην κοινωνική πολιτική της Σλοβενίας ήταν η ιδιωτικοποίηση της κοινωνικής κατοικίας. Κατά τη σοσιαλιστική περίοδο, η κοινωνική (κοινοτική) κατοικία ήταν η πιο διαδεδομένη μορφή στέγασης της εργατικής τάξης. Η κοινωνική κατοικία ιδιωτικοποιήθηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος της το 1992, όταν επετράπη στους ενοίκους να αγοράσουν σε χαμηλές τιμές τα διαμερίσματά τους και να γίνουν έτσι μικροϊδιοκτήτες, και καταργήθηκε εντελώς το 2003 (IRSSV, 2009, 174), για να αντικατασταθεί από μη κερδοσκοπικές υπηρεσίες στέγασης και επιδοτήσεις ενοικίου. Σύμφωνα με την Έκθεση για την ανθρώπινη ανάπτυξη του έτους 2001, η πρόσβαση στη στέγαση μειώθηκε μετά το 1991, ιδίως για τα φτωχότερα τμήματα του πληθυσμού. Κατά την περίοδο 1973-1985 περίπου 1.700 διαμερίσματα ήταν διαθέσιμα μέσω των υπηρεσιών κοινωνικής κατοικίας. Την περίοδο 1991-1998 ο αριθμός αυτός μειώθηκε σε 700 (Hanžek και Gregorčič, 2001, 107).

Η ιδιωτικοποίηση της κοινωνικής κατοικίας και η απόσυρση του κράτους από την πολιτική στέγασης είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των αστέγων στη Σλοβενία. Το 1995 υπήρχαν στη χώρα περίπου 500 άστεγοι, σύμφωνα με τις επίσημες στατιστικές (Mandić, 1997, 137). Κατά τη δεκαετία του 1990, άρχισαν να εμφανίζονται νέες κατηγορίες αστέγων –νέοι, γυναίκες, μονογονεϊκές οικογένειες–, για λόγους που δεν σχετίζονται μόνο με τις μεταβολές στην πολιτική στέγασης, αλλά και με την αύξηση της ανεργίας και την επέκταση των επισφαλών μορφών εργασίας (*ό.π.*, 149). Σύμφωνα με τις σχετικές προσεγγιστικές έρευνες που διενεργήθηκαν από το Ινστιτούτο κοινωνικής μέριμνας, το 2010 υπήρχαν στη Σλοβενία περίπου 3.000-6.000 άνθρωποι χωρίς σταθερή στέγη, και περίπου 75.000 που ζούσαν σε ανεπαρκή κατοικία (IRSSV, FDV και PF, 2010).

Η φτώχεια στη Σλοβενία πίσω από τους αριθμούς
2. Μεταβολές στη δομή της οικονομίας και ελαστικοποίηση της αγοράς εργασίας

Κατά τη μετάβαση από τον σοσιαλισμό της αυτοδιαχείρισης στην ιδιωτική διαχείριση του καπιταλισμού, διακρίνονται δύο κεντρικές οικονομικές τάσεις που καθόρισαν τη μορφή και το εύρος της φτώχειας στη σημερινή Σλοβενία: η αύξηση της ανεργίας και η επέκταση των επισφαλών μορφών εργασίας. Τα διαδοχικά κύματα απολύσεων κατά το τέλος της δεκαετίας του 1980 –όταν εφαρμόστηκαν για πρώτη φορά μέτρα λιτότητας στο πλαίσιο ενός κοινωνικοοικονομικού συστήματος που αυτοαποκαλούνταν ακόμη σοσιαλιστικό (Woodward, 1995)– και οι γενικευμένες

ιδιωτικοποιήσεις κατά τη δεκαετία του 1990 άφησαν χωρίς εργασία ή υποχρέωσαν σε πρόωρη συνταξιοδότηση πάρα πολλούς ανθρώπους – ιδίως όσους εργάζονταν σε τομείς που θεωρήθηκαν κατά τη δεκαετία του 1990 «μη ανταγωνιστικοί» και η λειτουργία των επιχειρήσεων σε αυτούς σταμάτησε (ορυχεία, βιομηχανία υφασμάτων, χαλυβουργία κ.λπ.). Οι εξελίξεις αυτές δημιούργησαν τη βάση του σημερινού φαινομένου της φτώχειας (Kopušar, 2007).

Επιπλέον, από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 εξαπλώνεται η «νέα φτώχεια» ως συνέπεια της επέκτασης των επισφαλών συνθηκών εργασίας, καθώς και των αντίστοιχων μορφών απασχόλησης και καταβολής του μισθού. Η έκταση της «άτυπης εργασίας» –οι συμβάσεις έργου, οι υπεργολαβίες, η μερική και η προσωρινή απασχόληση, η εργασία των φοιτητών κ.λπ.– ήταν στη Σλοβενία από τις μεγαλύτερες στην Ευρώπη, από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 μέχρι το 2008 (UMAR, 2009, 37). Η κρίση συνέβαλε ώς ένα βαθμό στον περιορισμό της – κυρίως γιατί οι προσωρινά και μερικά απασχολούμενοι ήταν οι πρώτοι που απολύθηκαν όταν μετά το 2008 η μειώθηκε η ζήτηση εργασίας στις ιδιωτικές επιχειρήσεις και περιορίστηκε η κρατική χρηματοδότηση των δημόσιων οργανισμών. Ωστόσο η άτυπη εργασία παραμένει ιδιαίτερα διαδεδομένη (*ό.π.*).

Παρότι η επισφάλεια είναι πλέον ένα πολύ συνηθισμένο φαινόμενο, στη Σλοβενία έχει μια κάπως ιδιάζουσα μορφή, τουλάχιστον σε σύγκριση με άλλες χώρες της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Στη Σλοβενία, ο σοσιαλισμός ήταν ταυτισμένος με την πλήρη απασχόληση και την πλήρη αναγνώριση των κοινωνικών και εργασιακών δικαιωμάτων· εκτός από τις πληρωμένες διακοπές και τις άδειες ασθενείας, υπήρχαν επίσης ειδικές εγκαταστάσεις για τις διακοπές των εργαζομένων, ποικίλες κοινωνικές υποδομές, από τους δημόσιους παιδικούς σταθμούς μέχρι τα κατά τόπους κοινωνικά και πολιτισμικά κέντρα, δωρεάν παιδεία και ιατρική περίθαλψη κ.λπ. Σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στη Σερβία, την Κροατία και τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, ο πόλεμος της δεκαετίας του 1990 δεν επεκτάθηκε πέρα από μερικές ημέρες αψιμαχιών, οι οποίες δεν οδήγησαν στην εθνικιστική έξαρση που χρησιμοποιήθηκε στις υπόλοιπες χώρες ως ιδεολογικό όπλο εναντίον των κοινωνικών δικαιωμάτων και των θεσμών του κράτους πρόνοιας. Έτσι το σοσιαλιστικό παρελθόν λειτούργησε ως μια σχετικά θετική ιστορική εμπειρία, ενώ οι σύγχρονοι θεσμοί του κράτους πρόνοιας δεν υπέστησαν τη δαιμονοποίηση και τη διάλυση που με τόση ταχύτητα επιβλήθηκαν στις άλλες χώρες της πρώην Γιουγκοσλαβίας.

Τα συνδικάτα επίσης διατήρησαν την ισχύ τους και η εργατική νομοθεσία παρέμεινε σχετικά φιλεργατική. Χρειάστηκε πολύς καιρός μέχρι να αποδομηθούν σταδιακά τα κοινωνικά δικαιώματα και οι κοινωνικοί θεσμοί. Οι νεοφιλελεύθερες «δομικές μεταρρυθμίσεις» δεν ήταν δυνατόν να εφαρμοστούν στη Σλοβενία παρά μόνο σε μικρές δόσεις, και συναντούσαν πάντοτε την ισχυρή αντίσταση των συνδικάτων και των αριστερών ακτιβιστών. Οι εργαζόμενοι τόσο στον δημόσιο τομέα όσο και σε πολλές ιδιωτικές επιχειρήσεις και βιομηχανίες ήταν οργανωμένοι σε ισχυρά συνδικάτα και καλύπτονταν σχεδόν εξ ολοκλήρου από συλλογικές συμβάσεις. Οι επανειλημμένες απόπειρες πολλών κυβερνήσεων να προωθήσουν σκληρές νεοφιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις απέτυχαν η μία μετά την άλλη, τουλάχιστον μέχρι το 2007, είτε χάρη στις απεργίες και τις μαζικές διαδηλώσεις είτε διότι τα συνδικάτα κατάφεραν να τις θέσουν σε δημοψήφισμα.

Καθώς οι ολομέτωπες επιθέσεις εναντίον των κατοχυρωμένων εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων αποκρούστηκαν ή κατόρθωσαν να προχωρήσουν μόνο με πολύ αργούς και ελάχιστα ικανοποιητικούς (για τους εργοδότες και τους πολιτικούς) ρυθμούς, το βασικό μέσο πίεσης προς την εργατική τάξη της Σλοβενίας έγινε η επισφάλεια. Οι επισφαλείς μορφές απασχόλησης έδιναν στους εργοδότες τη δυνατότητα να παρακάμψουν τις παραδοσιακές οχυρωματικές γραμμές των συνδικάτων και να εκμεταλλευτούν στο έπακρο τα πιο περιθωριοποιημένα τμήματα της εργατικής τάξης: τις γυναίκες, τους νέους και τους μετανάστες.

Καθώς η παραδοσιακή βιομηχανία και πολλά κομμάτια του δημόσιου τομέα επέδειξαν ισχυρές αντιστάσεις στην «ελαστικοποίηση» των σχέσεων εργασίας, η επισφάλεια διείσδυσε κυρίως στο εμπόριο, τις συγκοινωνίες, τις μικρές ιδιωτικές επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στις υπηρεσίες, στους νέους αναπτυσσόμενους τομείς του πολιτισμού και της δημιουργίας, καθώς και σε κλάδους όπου απασχολούνταν πολλοί μετανάστες, όπως στις κατασκευές. Πολλοί δημόσιοι οργανισμοί όπως η δημόσια τηλεόραση, η ραδιοφωνία και τα πανεπιστήμια υιοθέτησαν πολύ γρήγορα αυτή τη λογική. Η αυξανόμενη επισφάλεια του εργατικού δυναμικού είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός στρώματος «φτωχών εργαζομένων», ένα εντελώς πρωτοφανές κοινωνικό φαινόμενο (Smolej, 2009). Η απουσία εισοδήματος από την εργασία έπαψε πλέον να αποτελεί τη βασική αιτία της φτώχειας, ενώ στις τάξεις των φτωχών συγκαταλέγονται πια και άνθρωποι των οποίων ο μισθός είναι λόγω της επισφάλειας τόσο χαμηλός που τοποθετούνται κάτω από το όριο της φτώχειας.

Σύμφωνα με μία έρευνα της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών, που στηρίχτηκε σε στοιχεία του 2002, ο κίνδυνος φτώχειας στο σύνολο των εργαζομένων στη Σλοβενία ήταν 4,2%, αλλά έφτανε το 15.2% στους αυτοαπασχολούμενους, το 10% σε όσους εργάζονταν με συμβάσεις ορισμένου χρόνου, και υπερέβαινε το 50% στους εργαζόμενους μερικής απασχόλησης (των οποίων η πλειονότητα είναι γυναίκες). Επιπλέον, πάνω από το ένα τέταρτο των αλλοδαπών που εργάζονται στη Σλοβενία είναι εκτεθειμένοι στον κίνδυνο της φτώχειας· το υψηλό αυτό ποσοστό καταδεικνύει πόσο δύσκολες βιοτικές και εργασιακές συνθήκες αντιμετωπίζουν στη Σλοβενία οι μετανάστες εργαζόμενοι. Το ποσοστό των εργαζόμενων φτωχών είναι επίσης εξαιρετικά υψηλό στις μη αστικές περιοχές και φτάνει το 25% στους εργάτες γης (FSD, 2008), κατά βάση λόγω της τάσης συγκέντρωσης του κεφαλαίου στα αστικά κέντρα η οποία επικράτησε μετά την πτώση του σοσιαλισμού. Το αποτέλεσμα είναι η υπανάπτυξη της υπαίθρου, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε με τις σοσιαλιστικές πολιτικές που έδιναν έμφαση στην αποκέντρωση και την ισομερή ανάπτυξη.

Συμπέρασμα

Η φτώχεια στη Σλοβενία παραμένει κάτω από τον μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα τελευταία χρόνια όμως παρουσιάζει αύξηση. Οι βασικές αιτίες της αύξησης αυτής είναι η αναδιάρθρωση της οικονομίας κατά τη μεταβατική φάση μετά την πτώση του σοσιαλισμού, η ελαστικοποίηση της αγοράς εργασίας και η πρόσφατη νεοφιλελεύθερη στροφή της κοινωνικής πολιτικής.

Η φτώχεια άρχισε να αναπτύσσεται κατά την περίοδο της αποδιάρθρωσης του σοσιαλιστικού συστήματος προς τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και αυξήθηκε σημαντικά κατά τη δεκαετία του 1990, την περίοδο των γενικευμένων ιδιωτικοποιήσεων και των μαζικών απολύσεων, που δημιούργησαν πολλούς φτωχούς, ιδίως στην ύπαιθρο και τις εγκαταλελειμμένες πλέον βιομηχανικές περιοχές. Εξάλλου νέες μορφές φτώχειας έκαναν την εμφάνισή τους καθώς η ελαστικοποίηση της αγοράς εργασίας δημιούργησε φτωχούς επισφαλείς εργαζόμενους, κυρίως νέους, γυναίκες και μετανάστες.

Την τελευταία δεκαετία η κοινωνική κατοικία εγκαταλείφθηκε και οι παροχές του κράτους πρόνοιας μειώθηκαν τόσο ως προς το ποσό όσο και ως προς το εύρος τους, με αποτέλεσμα την περεταίρω υποβάθμιση των βιοτικών συνθηκών για όσους ζουν στο κοινωνικό περιθώριο. Τα μέτρα λιτότητας και η αύξηση της ανεργίας εξαιτίας της οικονομικής κρίσης συνέβαλαν επίσης στην αύξηση της φτώχειας, παρότι η βασική αιτία της παραμένει η νεοφιλελεύθερη κοινωνική πολιτική, η οποία άρχισε να εφαρμόζεται πολύ πριν το ξέσπασμα της κρίσης.

Η Σλοβενία θεωρήθηκε από πολλούς ως παράδειγμα επιτυχούς μετάβασης στον καπιταλισμό, και πράγματι η χώρα κατάφερε, τουλάχιστον για ένα μικρό χρονικό διάστημα, να τετραγωνίσει τον

κύκλο προχωρώντας στη φιλελευθεροποίηση της οικονομίας αλλά διατηρώντας ταυτόχρονα το υψηλό επίπεδο απασχόλησης και κοινωνικής πρόνοιας. Όμως τα τελευταία χρόνια, οι πιέσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης για περαιτέρω άνοιγμα αγορών, ιδιωτικοποιήσεις και νεοφιλελεύθερες «δομικές μεταρρυθμίσεις», οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και η απουσία ενός πραγματικού αναπτυξιακού προγράμματος από τις κυβερνήσεις (που πρόβαλαν ως λύση κάθε οικονομικού κοινωνικού προβλήματος τις περικοπές και τα μέτρα λιτότητας, ανεξάρτητα από την τοποθέτηση των πολιτικών δυνάμεων που ήταν στην εξουσία), μετέτρεψαν το «επιτυχημένο παράδειγμα» σε μια χώρα όπου αυξάνεται διαρκώς η φτώχεια, η ανεργία και ο κοινωνικός αποκλεισμός.

Βιβλιογραφία

Bellofiore, Riccardo (2011), «Crisis Theory and the Great Reccesion», *Research in Political Economy*, τόμ. 27, 81-120.

Dragoš, Srečo (2013), «Teorije revščine», *Mladina*, 22.2.

FSD -Fakulteta za socialno delo (2011), «Pripombe k predlogu zakona o socialnovarstveni dejavnosti», *Socialno delo*, 1, 35-66.

Hanžek, Matjaž και Gregorčič, Marta (επιμ.) (2001), *Poročilo o človekovem razvoju*, UMAR, Λιουμπλιάνα.

Kopušar, Sebastijan (2007), «Začarani krog na robu družbe», *Dnevnik*, 10.3.

Krašovec Primož (2013), «Slovenska pobuna traži svoju boju», *Le monde diplomatique* (κροατική έκδοση), 25.1, 5-6.

Lebowitz, Michael (2003), *Beyond Capital*, Palgrave Macmillan, Μπέιζινγκστοουκ.

Leskošek, Vesna (2010), «Načeti temelji socialne države», *Delo*, 14.8.

Leskošek, Vesna (2012), «Moderna sociala – podaljšana roka trga in jeklena pest države», *Delo*, 4.3.

Mandić, Srna (1997), «Stanovanjska kariera, socialna izključenost in brezdomstvo», *Družboslovne razprave*, 13, 133-151.

Marx, Karl και Engels, Friedrich (1975), «Komplot proti mednarodnemu delavskemu združenju», στο: *MEID*, τόμ. V, Cankarjeva založba, Λιουμπλιάνα, 5-73.

Marx, Karl (2013), *Kapital*, τόμ. I, Sophia/Naprej!, Λιουμπλιάνα.

Roberts, Michael (2009), *The Great Reccesion*, Lulu.com, Ράλεϊ.

Sachs, Jeffrey (2006), *The End of Poverty*, Penguin books, Λονδίνο.

Smolej, Simona (2009), «Negativne plati fleksibilizacije zaposlovanja», *Socialno delo*, 4, 199-208.

Woodward, Susan (1995), *Socialist Unemployment*, Princeton University Press, Πρίνστον.

Πηγές

FSD (2008), *Vzroki in obseg pojava brezposelnih revnih*, FSD, Λιουμπλιάνα.

IRSSV-Inštitut Republike Slovenije za socialno varstvo (2009), *Revščina in socialna izključenost med družinami z otroki*, IRRSV, Λιουμπλιάνα.

IRSSV, FDV-Fakulteta za družbene vede, και PF-Pedagoška fakulteta (2010), *Ocena odkritega in skritega brezdomstva v Sloveniji*, IRSSV, Λιουμπλιάνα.

SURS-Statistični urad Republike Slovenije (διαδικτυακά στατιστικά και στοιχεία).

UMAR-Urad za makroekonomske raziskave (2009), *Poročilo o razvoju*, UMAR, Λιουμπλιάνα.

UMAR (2012), *Poročilo o razvoju*, UMAR, Λιουμπλιάνα.

ZSSS-Zveza svobodnih sindikatov Slovenije (2013), *Učinki vladnih politik*, ZSSS, Λιουμπλιάνα.